
**ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ
ЗАРДАПТАРЫ
РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ
И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
IMPLEMENTATION OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM LITTLE OCTOBER IN
KAZAKHSTAN AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES**

ҒТАХР: 03.20.00

**ГУРЬЕВ УЕЗІ МЕН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ХХ
ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА АЗАМАТТАРДЫ САЙЛАУ
ҚҰҚЫНАН АЙЫРУ ШАРАЛАРЫ: ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН
ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

**Ш. Нағимов, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
профессоры, Каспий маңы Академиясының академигі, «Ерен еңбегі
үшін» медалінің иегері, e-mail: waxman45@mail.ru.**

**Г. Жанысбекова, тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы
ОҚУ «Тұлға дамыту және ҚКА орталығының басшысы**

**Автор-корреспондент.
e-mail: waxman45@mail.ru.**

Аннотация. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру деп халықтың жекелеген бөліктері мен топтарына қарсы кемсітушілік шараны айтқан. Оны большевиктер Ресейде Кеңес өкіметінің қалыптасуы кезеңінен бастап қолдана бастады. "Қанаушыларды" әлсірету және жою үшін саяси әрекеттердің бірі ретінде пайда болған ол жаңа режимнің өзінің халқына қарсы бағытталған қуғын-сүргіндік шараларының маңызды бөліктерінің біріне айналды.

Билік одақтағы масштабты саяси қуғын-сүргіндердің бастамасы ретінде дауыс беру құқығынан айыруға жүгінді. Ол шаралар жаңа билік өкілдері большевиктерге тікелей оппозиция болған "жағымсыз элементтерден" өздерін қорғауға бағытталған еді. Бұл саладағы заңнама негізінен әр аймақтағы нақты саяси жағдайға назар аудара отырып, жергілікті жерлерде қалыптасты. Бұл мақалада жергілікті биліктің азаматтарды сайлау құқығынан айыру үшін 1918 жылғы РСФСР Конституциясымен қалай жұмыс істегені туралы нақты мысалдар келтіріледі. 1920 жылдары еліміз бойынша және оның құрамындағы Гурьев уезі мен Түркістан ауданында азаматтарды

сайлау құқынан айыру шараларының жүрісі мен ерекшеліктері нақты мысалдармен көрсетіледі.

Кілт сөздер: Азаматтарды сайлау құқынан айыру, «айырылғандар», асыраудағылар, бай-қанаушылар, кісі күшін пайдаланатындар, дінге қызмет етушілер, саяси қуғын-сүргіндер.

МРНТИ: 03.20.00

МЕРЫ ПО ЛИШЕНИЮ ГРАЖДАН ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В 20–30-Е ГОДЫ XX ВЕКА В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ И ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: СХОДСТВА И ОСОБЕННОСТИ

Ш. Нагымұлы*, Х. Профессор Атырауского университета им. Досмухамедова, академик Каспийской академии, обладатель медали «Ерен еңбегі үшін» e-mail: waxman45@mail.ru.

Г. Жанысбекова, кандидат исторических наук, заведующая «Центром личностного развития и культурологии» ЮКУ имени М. Ауэзова

**Автор-корреспондент.
e-mail: waxman45@mail.ru.**

Аннотация. Лишение избирательных прав граждан представляет собой дискриминационную меру против отдельных слоев и групп населения. Она стала использоваться одновременно со становлением советской власти в России. Возникнув, как одна из политических акций для подавления и ликвидации «эксплуататоров», за время своего существования она превратилась в одну из важных частей репрессивной политики нового режима, направленной собственному народу.

Она была направлена в основном на то, чтобы оградить новые органы власти от «нежелательных элементов», являвшихся прямой оппозицией большевикам. Законодательство в этой области в основном формировалось на местах, ориентируясь на конкретно-политическую обстановку в каждом отдельно взятом регионе. В данной статье показаны конкретные примеры как местные власти оперировали Конституцией РСФСР 1918 года, которая служила основанием лишения избирательных прав иждивенцев, баев-эксплуататоров, служителей культа, изгоев общества в целом по республике, и в частности в Гурьевском уезде и Туркестанском районе Южно-Казахстанской области, что привело к обделению в социальном отношении ряда слоев населения.

Ключевые слова: лишение избирательных прав, «лишенцы», иждивенцы, бай-эксплуататоры, служители культа, изгои общества, политические репрессии.

IRSTI: 03.20.00

**MEASURES TO DEPRIVE CITIZENS OF VOTING RIGHTS IN THE
1920s–1930s IN GUREVSKY DISTRICT AND THE SOUTH
KAZAKHSTAN REGION: SIMILARITIES AND SPECIFICS**

Sh. Nagymuly* – Professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov,
Academician of the Caspian Academy,
E-mail: waxman45@mail.ru

G. Zhanysbekova – PhD in History, Head of the Center for Personal Development
and Cultural Studies, M. Auezov South Kazakhstan University

***Corresponding author**
E-mail: waxman45@mail.ru

Abstract. The disenfranchisement of citizens was a discriminatory measure targeting certain strata and groups of the population. It began to be applied by the Bolsheviks simultaneously with the establishment of Soviet power in Russia. Initially introduced as a political tool to suppress and eliminate the so-called “exploiters,” disenfranchisement soon became a key element of the new regime’s social policy.

In the early 1920s, legislation in the field of disenfranchisement was still in formation, and the measure was used mainly as a preventive tool. Its purpose was to protect the new authorities from “undesirable elements” directly opposing the Bolsheviks. The development of legislation in this area was largely local, shaped by the specific political situation of each region.

By the 1925 election campaign, there was a noticeable tendency toward liberalizing the legal status of non-proletarian groups, reflected in a decline in the number of individuals deprived of voting rights. This article provides specific examples of how local authorities implemented the 1918 Constitution of the RSFSR as the legal basis for disenfranchising dependents, exploitative bays, ministers of worship, and social outcasts—both across the Soviet Union and, in particular, in the Guryev District of the Kazakh ASSR in the 1920s—resulting in the social exclusion of numerous social groups.

Keywords: disenfranchisement, “dispossessed,” dependents, exploitative bay, ministers of worship, outcasts, political repression.

Кіріспе. 1918 және 1925 жылдардағы РСФСР Конституцияларына сәйкес КСРО азаматтарын сайлау құқынан айыру шаралары жұмысшы табының қоғамдағы жетекші рөлін қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылды. Ресей Кеңестік Социалистік Республикасы жұмысшылар мен шаруалар диктатурасының мемлекеті ретінде құрылды және бұл диктатура ең алдымен бұрынғы «қанаушы таптарға» қарсы бағытталды. Бұл көзқарас заңнама түрінде бекітілді: 1918 жылы 10 шілдеде Кеңестердің V Бүкілресейлік съезінде қабылданған бірінші Кеңес Конституциясы бойынша «сайламайтын және сайлана алмайтын» адамдар санаттары анықталып, олардың құқықтарын шектеді [1]. Осындай шараларды Азамат соғысы кезінде ақ үкіметтер де қабылдады. 1919 жылы 11 сәуірде Колчак үкіметі Әділет министрі С.Старынкевич қол қойған «Большевиктік көтеріліске қатысы бар болғандықтан мемлекеттік тәртіпке қауіпті тұлғалар туралы» No 428 ереже қабылдады. Ол «большевиктер көтерілісіне қандай да бір жолмен қатысуы үшін мемлекеттік тәртіпке қауіпті деп танылған тұлғаларды» тәркілеусіз және осы мерзімге «саяси құқықтарынан» айырусыз бір жылдан бес жылға дейінгі мерзімге жер аударуды қарастырды. Санкция «шетел азаматтары үшін – шетелге шығару» заңына сәйкес, 17 жасқа толмаған тұлғалар «ата-анасының қадағалауына» берілді. Қуғын-сүргіннен немесе шетелден «рұқсат етілмеген қайтару» жағдайында 4 жылдан 8 жылға дейін ауыр еңбек түрінде жауапкершілік қарастырылды [2]. 1918 жылғы РКФСР Конституциясы IV бөлімнің 13-тарауының 65-бабында сайлауға және сайлануға қатыса алмайтын азаматтардың төмендегі санаттары бекітілді:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар, мысалы: капиталға пайыздар, кәсіпорындардан түсетін табыстар, мүліктен түсетін түсімдер және т.б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) шіркеулер мен діни культтердің монахтары мен дінбасылары;
- г) бұрынғы полицияның, жандармдардың арнайы корпусының және қауіпсіздік бөлімшелерінің қызметкерлері мен агенттері, сондай-ақ Ресейдегі патша үйінің мүшелері;
- д) белгіленген тәртіппен психикалық ауру немесе есі дұрыс емес деп танылған адамдар, сондай-ақ қорғаншылықтағы адамдар;
- ж) заңда немесе сот үкімінде белгіленген мерзімге пайдакүнемдік және жала жабу қылмыстары үшін сотталған адамдар.

1925 жылғы РСФСР Конституциясының 69-бабында сайлау құқығынан айыруға жататын адамдардың осындай тізімі бар және 11-бапта шетелдік жұмысшылардың тізімі берілген.

Мақаланың өзектілігі. Гурьев уезі мен Түркістан ауданының мысалында сайлау құқынан айырылған азаматтардың 20-30 жылдары қандай қорлық пен шеттетулерге ұшырағанын және бұл олардың болашақтағы тағдырына қалай әсер еткенін дәлелдеу болып табылады.

Мақаланың материалдары мен әдістері. Мақаланы дайындау және жазу барысында келесі басылымдар пайдаланылды: Красильников С. Әлеуметтік құрылымдағы үзілістер: Революциядан кейінгі орыс қоғамындағы маргиналдар (1917 - 1930 жылдардың соңы), Климук Я. Шаруаларды сайлау құқығынан айыру «Декулакизация» саясатының әдісі ретінде (мақала Google HTML-де де бар), Богомаз Т. Құқықсыз адамдар - өз елінде шеттетілгендер, Мифтахутдинова Е. Құқықсыз тұлғаның әлеуметтік портреті, Русина Ю. А. «Дауыс беру құқығы жоқ – сенім жоқ»: Неліктен сайлау құқығынан айырылған адамдар сайлау құқығын қалпына келтіру туралы өтініш жасады // Орал жинағы. Тарих. Мәдениет. Дін. Екатеринбург, 2009. [7-шығарылым. 2 бөлімде. 1-бөлім. Рр. 192-200.]

Мұрағат материалдары көп болғанымен, қазақстандық авторлар арасында бұл мәселеге қатысты жарияланымдар өте аз екенін атап өткен жөн. Мақаланың мақсаты мен міндеттері: 1. Кеңес өкіметінің қоғамнан шеттетілген азаматтарды сайлау құқығынан айыру шараларының зияндылығын республиканың батысы мен оңтүстік өңірінде орналасқан ГШурьев уезі мен Түркістан ауданының мысалында көрсету. 2. Сайлау құқығынан айырылған азаматтарды ақтау туралы арнайы Заң қабылдау мақсатында мақалалар жариялау арқылы республиканың заң шығарушы органдарының, ең алдымен Қазақстан Республикасы Парламентінің назарын аудару. 3. Сайлау құқығынан айырылған азаматтардың қиын тағдырын барынша жария ету. 4. Сайлау құқығынан айырылған азаматтардың да саяси қуғын-сүргіннің құрбаны екенін осыдан туындайтын құқықтық және моральдық нормалармен әркімнің санасына жеткізу.

Талқылау. Профессор Ш. Нагимовтың 2021 жылы Қарағанды қаласындағы «Медет ғұр» ТОО баспасынан «Азалы ақ кітабы» және «Атырау өңірі 20 ғасырдың 20-40 жылдарында» кітаптары және 2021 жылғы 9 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетінде «Өткен тарих – болашаққа ескерту» атты мақаласы жарияланды.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Қ. Тоқаевтың 2021 жылғы 21 қазандағы № 456 қаулысымен ақтауға жататын адамдардың қатарына 20-ғасырдың 20-30-жылдарында Кеңес мемлекеті сайлау құқығынан айырған азаматтар да белгіленді. Осыны негізге ала отырып, Атырау мемлекеттік мұрағатының бірқатар қорларындағы Гурьев уезінде және Түркістан ауданында 20-30 жылдары сайлау құқығынан айырылған азаматтар туралы мәліметтер ғылыми ортаның назарына ұсынылады. Бұл мәселе тек біздің республикада ғана емес, бүкіл Кеңес Одағында аз зерттелген мәселелердің бірі болғанын айта кеткен жөн. Соңғы уақытта Кеңес Одағындағы тоталитарлық режимнің қалыптасуы мен қызмет етуінің әртүрлі аспектілеріне арналған көптеген еңбектер жарық көрді. Дегенмен, бірқатар күрделі мәселелер әртүрлі себептермен зерттеушілердің көзқарасынан тыс

калып отыр. Тоталитарлық қоғам тарихы мәселелерінің ең аз зерттелген тақырыптарының бірі – билік белгілі бір әлеуметтік жіктер мен топтарды саяси және қоғамдық өмірге белсенді қатысудан жою әдістері болып табылады. Әдетте, бұл мәселелерді сипаттап, зерттегенде тікелей саяси қуғын-сүргінге – жер аударуға, лагерьлерде қамауда ұстауға, өлім жазасына кесуге басты назар аударылады. Алайда, олардан басқа, Кеңес үкіметі өмір сүрген алғашқы жылдардан бастап әлеуметтік ортаны өзгертудің басқа әдістерін кеңінен және белсенді түрде қолданды [3]. Соның бірі – азаматтарды таптық белгісі бойынша сайлау құқығынан айыру деп тану керек. Бұл туралы идея кеңестік басшылық арасында 1917 жылдың қазанынан кейін көп ұзамай пайда болды және 1918 жылдың шілдесінде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа жататындығы үшін сайлау құқығынан айыру РСФСР бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін күшінде болды. 1936 жылғы Конституция бойынша есі дұрыс және қамаудағылардан басқа елдің барлық азаматтары тең сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды [4]. Ол қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралы болды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның әлеуметтік және қоғамдық мәртебесіне бірқатар шектеулер әкелді. Бұл шектеулер жүйесі ұзақ уақыт бойы дамып, 1930 жылдардың басында түпкілікті қалыптасты. Сайлау құқығынан айырылған (сайлау құқығынан айырылған) адамдар шеттетілгендерге, «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) дауыс беру құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессиялық әрекеттерге негіз болды. Дауыс беру құқығынан айыру механизмі мен оның салдарын зерттеу, ең алдымен, тарихнамада бұл тақырыптың әлсіз дамуымен байланысты маңызды болып көрінеді. Бұл мәселе бойынша дұрыс пішімделген және қолжетімді мұрағат материалдарының көптігі тоталитаризмнің қалыптасу кезеңіндегі Кеңес Одағындағы қоғамдық қайта құру процестерін жеткілікті түрде толық талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сайлау құқығынан айыру салдарын зерттеу 1920-30 жылдардағы Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргіннің жалпы сипатын жақсы түсінуге және олардың бағыты мен динамикасын нақтырақ елестетуге көмектеседі [5]. Адам және азамат құқықтарын қорғаудың тарихи тәжірибесін іздеумен байланысты мәселелер қазіргі таңда Тәуелсіз Қазақстанның 30 жылдығы қарсаңында демократиялық принциптерді дамыту жағдайында ең өзекті болып отыр. Кеңес мемлекетінің кемсітушілік саясаты мәселесіне қызығушылық және оның бір бағыты ретінде қазіргі кезеңде халықтың едәуір бөлігінің сайлау құқығынан айыруы жалпы республикада да, біздің облыста да таяу уақытта зерттеушілер үшін жабық болған мұрағат құжаттарын құпиясыздандыру үдерісімен байланысты. Осыған байланысты біз «1928 жылғы Гуревск округінің сайлау құқығынан айырылған азаматтарының тізімдері» деп аталатын No3, 4-описи, No3 қорды зерттедік. Іс 52 беттен тұрады [6]. Атырау облысының мұрағат материалдары көрсетіп отырғандай, жергілікті билік азаматтарды сайлау құқығынан айыру үшін анықтауда

Орталықтан әлдеқайда асып түсіп, оның салдары бар. Орталық белгілеген 8 санаттағы азаматтардың орнына Атырау облысында жаман шенеуніктер 30-дан астам санаттағы азаматтарды айырған. Мұрағат материалдарын талдау көрсеткендей, жергілікті билік сайлау құқығынан айыруға ұшыраған тұлғаларға, былайша айтқанда, «жарамсыз элементтер» деген лақап атты ойлап тауып, кейін сәтті қолданды. 1923 жылғы No 3 қордың No 3 ісінде Гурев округінің Редуцкая, Яманкалинская, Зеленов және Самаров болыстарында сайлау өткізу жөніндегі уәкілетті өкіл В.Липатовтың баяндамасы бар, онда ол «жарамсыз элементтер» деп аталатындар туралы жеткілікті түрде көп деректер келтіреді. Баяндаманың бірінші бетінде В.Липатов Зеленов болысына қарасты Өрлік ауылында байлар мен билер, көпестер, молдалар болғандықтан, оның пікірінше, «жарамсыз элементтер» қатарына енгізілген 20 азамат анықталғанын жазады. Одан кейін Яманкалинск болысы туралы деректер келтіреді. Ол былай деп жазады: «Жұмыс сол тәртіппен жүргізілді. Бұл жерде ең алдымен жарамсыз элементтерді сорып алу РКП(б) ячейкасы мен аудандық партия комитетінің жекелеген мүшелері арқылы өмір сүрген.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының арасында азаматтарды сайлау құқығынан айыру халықтың басым көпшілігін қамтыды. Совет Одағы халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының қолдауына ие болып, 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары 18 жылға созылды. Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Мәселенің тарихы былай басталған: 1918 жылғы 10 шілдеде V бүкілресейлік Кеңестер съезі қабылдаған РСФСР Конституциясының 23-бабында: «жұмысшы табының және РСФСР социалистік революциясының мүдделерін басшылыққа ала отырып, жеке адамдар мен жекелеген топтарды сайлау құқығынан айыру керек» делінген.

РСФСР Конституциясының 65-бабында сайлауға және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың төмендегі санаттары көрсетілген болатын:

а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;

- б) қандай да түрде қиын емес табыс табатын адамдар: капиталдан пайыздар, мүліктен түсімдер алатын және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар мен діни қызметкерлер;
- д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері;
- е) пайдакүнемдік және ар-намысқа кір келтіретін қылмыстар үшін сотталған адамдар;
- ж) ақыл-есі кем және ақыл-есі кем деп белгіленген тәртіппен танылған адамдар;

Сайлау құқығынан айырылуы тиіс азаматтарды анықтау үшін РКП(б) Гурьев уездік комитеті Бүкілодақтық заңнамалық актілер негізінде жасалған наказ деп аталатын құжат әзірледі.

Кеңестік органдардың жоғарыдан түсірген осынау құжатсымағымен қаруланған жергілікті шенеуніктер 1923 жылдан 1928 жылға дейін «жарамсыз элементтерді» анықтауға құлшына кірісіп, Атырау өлкесінде сайлау құқықтарынан айырылғандардың бірнеше тізімін жасақтады. Бұған Атырау мемлекеттік мұрағатының №2, №4 қорларының материалдары дәлел. №2, №4 қорларды талдау нәтижесі 1927 жылы Гурьев уезі бойынша «айырылғандардың» тізіміне барлығы 2307 адам кіргенін көрсетті. Олар: Гурьев қаласы бойынша – 352 адам; Плотовинск а/кеңесі бойынша – 19 адам; Соколин болысы бойынша – 165 адам.; Қызылқоға болысы бойынша – 274 адам; Саркөл болысы бойынша – 105 адам; Есбол болысы бойынша – 160 адам; Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102 адам; Редут болысы бойынша – 72 адам; Ақжал болысы бойынша – 28 адам; Тополинск болысы бойынша – 101 адам; Ембі-Атырау болысы бойынша – 119 адам; Қарасамар болысы бойынша – 99 адам; Ракуша болысы бойынша – 99 адам, Ембі болысы бойынша саны 224 адамды құрады [7].

Гурьев уезі бойынша азаматтардың келесі санаттары «айырылғандардың» қатарына жатқызылды:

1. Диірмендері бар өнеркәсіпшілер-3
2. Саудагерлер-22
3. Өнеркәсіптік шұжық өндірушілер -3
4. Мердігерлер-3
5. Бұрынғы саудагерлер – 47
6. Бұрынғы офицерлер – 27
7. Асырауда отырғандар (иждивенцы)-908
8. Патша шенеуніктері-5
9. Діни қызметкерлер-16
10. Бұрынғы приставтар-2
11. Псалом жыршылары-2
12. Молдалар-284
13. Кулактар -эксплуататорлар – 329
14. Әкімшілік жер аударылғандар-1
15. Бұрынғы мердігерлер-1

16. Бұрынғы полицейлер – 5
17. Есуастар -25
18. Болыс билеушілері-25
19. Сотталғандар – 17
20. Күзетшілер-1
21. Бақсылар-23
22. Бұрынғы судьялар-7
23. Монахтар-103
24. Сиқыршылар-7

Сайлау құқығынан айыруға жататын азаматтарды анықтау үшін жергілікті билік 1923 жылы осы іс-шараны өткізу жөніндегі нұсқаулық негіз ретінде қызмет еткен құжатты – аманатты (орыс тілінде наказ деп аталды) әзірлеп, соның негізінде қалың жұртшылықты сайлау құқынан айырды [8].

Барлығы сол жылдары бұрынғы Гурьев уезі, қазіргі Атырау облысы бойынша 5300 адам сайлау құқынан айырылып, көптеген қиындықтарды бастарынан кешірді. Барлығы сол жылдары бұрынғы Гурьев уезі, қазіргі Атырау облысы бойынша 5300 адам сайлау құқынан айырылып, көптеген қиындықтарды бастарынан кешірді. 1928 жылы сайлау құқығынан айырылғандарға келсек, ол тізімге енген адамдардың шеңбері әлдеқайда кең және сан алуандығымен ерекшеленеді.

Атырау облыстық мемлекеттік архивіндегі №№ 2,3 қорларындағы «Сайлау құқығынан айырылғандар» деп аталатын тізімдерде барлығы 6 мыңнан астам адам енгізілді, олар 30-дың үстінде санаттағы адамдардан тұрады: олар: кулак-аткамінерлер, бай-қанаушылар, заңсыз табыспен өмір сүретіндер, бұрынғы офицерлер, алашордашылар, көтеріліске қатысқандар, ақсақалдар, кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихатшылар, тәуелді халықты құлдықта ұстағандар, молдалар, қажылар, сопылар, қазыреттер, азаншылар, поптар, священниктер, псаломшылар, қасапшылар, алыпсатарлар, сыбырлағыштар, психикалық аурулар және т.б. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, ешкімге пайдасынан басқа зәредей зияны жоқ ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар және сыбырлағыштар, бірнеше әйелі бар еркектер сияқты экзотикалық тұрғыдағы адамдар сайлау құқығынан айыруға ұшырады.

Осы жылдары Қазақстанның өзге өңірлерінде де азаматтарды сайлау құқынан айыру шаралары қатал жүргізілді. Түркістан ауданы бойынша 1934 жылы орыс тілінде дайындалған құжаттағы сайлау құқынан айырылған азаматтардың саны 357 адам болған[9].

Фонд № 35 , Опись № 1 ,Дело № 1, Связка № 7.

Олардың арасында 146 азаматты не себепті айырғандығы көрсетілген.

Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданына қарайтын Сайран елді мекенінің 1-ауылында 26 азаматты сайлау құқынан 1934 жылы айырған[10]. Атап айтқанда: Отарбаев Қожағарды, Балғымбаевты, Ержанов Абдолланы, О.Балқымбаевты, Сыздықов Жағыпарды, Сейдуллаев Айташты, Байзаков Даулетті, Балтабаев Кусенді, Ошдыбаев Сыздықты,

Сереходжаев Үсенді, Баратов Вабоджанды, Ержанов Ташметті, Ерджанов Курметті, Ержанов Сатыбалдыны, Нурходжаев Ержанды, Тулкібаев Айтжанды, Ержанов Ташметті барлығы 17 адамды «бөтен тұлғаның еңбегін пайдаланғаны үшін» сайлау құқынан айырса, 5 азамат: Нурходжаевты, Талиевті, Құлалов Балтабайды, Жақсылықовты алыпсатарлығы үшін, Шаметов пен Айтмағанбетовты молдалығы үшін, Қайырбаевты бай болғаны үшін айырған.

«Черная» ауылдық кеңесінде сайлау құқынан айырылған 30 адамның 13 – і «бөтен тұлғаның еңбегін пайдаланғаны үшін», 4-уі молда болғаны үшін, қалған 13 адамды бай кулактар мен совет үкіметіне қарсы болғандығы үшін сайлау құқынан айырған. «Атаба» ауылдық кеңесіндегі 8 азаматтың бәрі де өзге адамдардың еңбегін қанағандығы үшін айырылған. 7-ші ауылдық Кеңестен Баймурзаев Нысанбай, Шамметов Омар, Хамметов Пырманкул өзге тұлғаны қанауда ұстағаны үшін, Казиев Османды бай болғаны үшін, Сапаркулов Абдолла мен Пайзоллаев Абдраим алыпсатарлықпен айналысқаны үшін айырған. 8-ші ауылдық Кеңестен 24 адамды сайлау құқынан айырған. Олардың арасында Халықов Зәкір, Татбаев Жасан және Сеймжанов Сүлейменді молда деп айыптап, сайлау құқынан айырса, қалған 21 адамның бәрін де бай, алыпсатар, кісі еңбегін пайдаланушылар деп айырған. Бұл адамдардың аты жөндеріне қарағанда басым көпшілігі қазақтар да үштен бірі өзбек ұлтының өкілдері деген қортындыға келдік.

9 ауылдық кеңестен Байматов Орқабай мен Абдыраманов Сабдыкалық бай әрі өзгенің еңбегін пайдалаушы, 10-ауылдық кеңестен Ендібаев Сатым, Байзаков Керимбек, Кыдырбаев Абдыра, Жубанышев Хаирбайды молдалығы үшін, Жолметов Үсенді, Жансаев Толенді, Айтбековті, Назарбековті, Журманбаевты, Абдоллаев Назарбайды, Муталипов Парсатты, Наданов Жусанды өзгенің еңбегін пайдаланғаны үшін, Байқожаев Абдолқадырды және Абдуназаров Бабақожаны бай болғаны үшін сайлау құқынан айырған. Осындай айыптармен № 11 – ауылдың 18 азаматын сайлау құқынан айырған [11].

№ 18 ауылдық кеңестен 5 азаматты Аметов Сүйімбайды алыпсатарлығы үшін, Жусупхо джиев Сулейменді, Омаров Жусупбайды, Молдадосов Есжанды, Сакмамбетовті бай болғандары үшін сайлау құқынан айырған.

Теке атындағы №19 ауылдық кеңестен Байболсынов Жолымбетті, Бекбембетов Сулейманды, Бердалиевті, Есенбаевты бай болғанды үшін, Тастемировті, Сардарбаеваны, Жакыпбековті, Асамбаев Жумакты, Маджитовты, Байметов Кулыбатты, Науырызбаев Мамитты, Науырызбаеваны әрі бай, әрі кісі еңбегін пайдаланғаны үшін сайлау құқынан айырған.

Түркістан облысы бойынша келесі сайлау құқынан айырылған азаматтар туралы мәліметтер латын тілінде жазылғандықтан, оларды қазіргі қазақ жазуына айналдырғанда мынадай жайт анықталды: 1-ауылдан барлығы 71 азаматты сайлау құқынан айырған: Олардың арасында « кісі күшін пайдаланғандар» - Отарбайұлы Қошадар, Белкембайұлы Ы., Ержанұлы Есбол, Үлкембайұлы, Сыздықұлы Жағыпар, Сейфоллаұлы Айтаға, Байзақұлы

Дәулет, Битбайұлы Күзеп, Аңшыбайұлы Әділ, Баратұлы Абажан, Ержанұлы Тәшәмет, Ержанұлы Нұрмет, Ержанұлы Сатыбалды, Нұрқожаұлы, Түлкібайұлы Әйтiм, Құрмамбекұлы Аюбай, Бозашұлы Рамет, 3-ауыл Шормак кеңесiнен Саудагер кiсi, кiсi күшiнен пайдаланғандар: Ергеш Разметұлы — саудагер, кiсi күшiнен пайда тапқан, колхоз малын күртқан, Ергеш әйелi Әлмире, Осман әйелi Мербен - күкүғы жойылған, терiс үгiт жүргiзген, кiсi күшiн пайдаланған, Нұрметұлы Мәтен. — бай, кiсi күшiн пайдаланған, Мәтен әйелi Қарыш, Нәрметұлы Жапар-байдың баласы, кiсi күшiнен пайдаланған, колхозға зиянды, Жапар әйелi, Қыянбай ұлы Тоқташ-болыс болған, кiсi күшiнен пайдаланған, Зигә әйелi, Шағатайұлы Сыздық.-атақты саудагер, кiсi күшiн пайдаланған, Сыздықұлы Байдолла, Назарұлы Өскебек -кiсi күшiн пайдаланған, Осман әйелi- саудагер, алып сатар, кiсi күшiн пайдаланған.

Ысмайыұлы Iсiмет — бай-кулак, кiсi күшiн пайдаланған, Байзақұлы Тасболат — кiсi күшiн пайдаланған, Байтiлешұлы Мұзақбай, Оразбай Сыздықбайұлы, Оразбайұлы Сисен —кiсi күшiнен пайдаланған, 30-жылы тұтқынға түсiп, жазаға кесiлген. Тәшiметұлы Омар — бай, кiсi күшiнен пайдаланған, Жайметұлы Пынанқұл — қасап , етпен сауда еткен, кiсi күшiн пайдаланған. Бұлардан бөлек бiрқатар азаматтар әртүрлi айыптармен сайлау құқынан айырылған. Саудагер деген айыппен Нұрқожаұлы Пирс, Сыздықұлы Жағыпар, Сейфоллаұлы Айтаға, Байзақұлы Дәулет, Битбайұлы Күзеп., Аңшыбайұлы Әділ, Серқожаұлы Үсен, Қайырбайұлы Үмбетай. -еңбек етпей күнелтетiн бай, Назарұлы Көлбай --дiншiл молда, Кашетұлы Шорайым--дiншiл молда, қажы, Айтмұхамбетұлы - бұл да, Тасұлы Ергеш -саудагер, бай-- кулак, Күлайұлы Балтабай — саудагер, Маматжан Назарұлы - бай баласы, сотта болған, Рабаев Жақсылық -- саудагер, құмарпаз, Рамет әйелi ,Раметұлы Жапар ---саудагер, Жолдасұлы Мамажан — өзi молда, күкүғы жоқ, қоғамға қарсы, Мәмен ағасы--- саудагер, әйелi Әмина, Өтепұлы Орынбай - елдi билеп, еңбекшi қанын сорған, Бәти әйелi, Мырзаұлы Қалмет — сауда iстеп күш бермеген, Сұлухия әйелi, Қалметұлы- саудагер, Үсенұлы Әділ — молда, бала оқытқан, миын қашырған, Өтеметұлы Үсен — әкесi қоғамға қарсы болған, Ерметұлы Қалмырза. — мешiт имамы, бала оқытқан, колхозға зиян келтiрген, Атажанұлы Ысмайыл — бай-кулак, мақта тыққан зиянкес, Тұрсынұлы Мырза — (6-ауыл Атабай кеңесiнен) 15-шi статья, парагр.-м, Мырзаұлы Лебел - сол, пар-м, Пұрманқұлұлы Әбдуәлi — сол, пар-а., Тұнайұлы Тұрcмет. Бекқожаұлы Тарбай. -Сол, Құлжанұлы Қайболла — сол, Ырысмет Бектемірұлы. — сол, Ырысмет әйелi— сол, Баймырзаұлы Нышанбай 7-шi ауылдан, Жүйнек кеңесiнен малшы жалдаған, Бозыұлы Осман. — бай, саудагер, патентi болған., Саппарғұлұлы Абдулла - атасы iрi саудагер, өзi де саудагер., Пайзоллаұлы Әбiдiл — атасы iрi саудагер болған, бұл да саудагер. 8- ауылдан 24 азаматтың сайлау құқын айырған. Бұлардың басым көпшiлiгi 22-сi « бай, кiсi еңбегiн пайдаланған» деген айыппен айырылған, тек 2 адам молдалығы және саудамен айналысқаны үшiн айырылған.

Шада, Ойық, Жаңа Дихан ауылдық кеңестерiнде тұрған 38 азаматты сайлау құқынан айырған кезде оларға мынадай айыптар тағылған: «бай, кiсi күшiн

пайдаланғандар» - 15 адам, қалған 23 адамға «саудагер», «молда», «атақты бай», «болыс», «старшын», «полиция», «кулак», «имам» болған деген айыптар тағылып, жазаланған.

18-ші,19-шы, 20-шы Үшқайық, 21-ші Балтакөл ауылдары бойынша сайлау құқынан айырылған 40 азамат тіркелген. Бұлардан «кісі күшін пайдаланғандар»: Молдадашұлы Мажан— бай болған, кісі күшін пайдаланған, Сақмамбетұлы - болыс болған, кісі күшін пайдаланған, Байболсынұлы Қалымбет, Бекбәмбетұлы Сүлейман, Төребекұлы Қананбек — бай, жуан жұдырық, кісі күшінен пайдаланған, Әдірбек Алман, Алман әйелі, Әметұлы Сүйімба -- саудагер, Жүсіпқожаұлы Сүлейман — атақты қан сорғыш, Омарұлы Жүсіпбек-- жік салуға араласқан, Бердәліұлы. М.-Датқаның баласы, Ысанбайұлы Т.- бұл да, Тастемірұлы, Шауқарбайұлы. Қадірбекұлы, Асанбайұлы Жамақ, Мәжит П ұлы – бұлардың бәрі сот үкімімен, Бішметұлы Қылыуат - бай-кулак. Рысты әйелі , Наурызбайұлы Мәміт — елубасы болған, әйелі Маржан, Шөжеұлы Бойрабай — атақты бай болған.

Жанжігітұлы Әбдіраман — датқа тұқымы, мыңдаған малы болған, баласы Молдараман, баласы Әбдіраман, баласы Нұраян 18—де, Төребекұлы Өмірбек—атақты бай, старшын болған, Есмырзаұлы Кәрімқұл- бай, атқамінер, молда, пітір алған. Керімқұлұлы Зейімбек -бұл да, Пеншинко Александр. — Түркістанда рестраты 10 жылға кесілген, Федор Жыйхыров – бұл да., Ахметұлы Шайқы. —ірі бай болған., Үсенқарыұлы Ахмет- бұл да, Әкірамұлы Асқар. —ишан молда, дінші. Жанайұлы Жұмабек. — 10 жылға кесілген, бай., Бекжанұлы Молдахмет. — бұл да, Жакұрұлы Садық.- бұл да, Құттыбайұлы Жанай.-бай болған, мөр ұстаған, Назарұлы Нақыр.- бұл да, Ақбердіұлы Өтембай - бай болған.

23- ауыл Шеңгелді, Қантақы кеңестерінен 45 азаматты сайлау құқынын айырған. Бұл елді мекендерде де бұрын көрсетілген азаматтарды сайлау құқынан айыру себептеріне ұқсас, яғни «байлар», «кісі күшін пайдаланғандар», «саудагерлер», бай кулактар», «байдың балалары» және «асыраудағылар». Бұл тізімнің негізгі ерекшелігі - осы аталған азаматтардың санаттарынан бөлек, құжатта сол кездегі кеңес үкіметінің құрбандары «помещиктер» және кәмпескеленгендер, кәмпескеленіп Қазақстанның өзге өңірлеріне жер аударылғандар, сот үкімімен көп жылға сотталған азаматтар бар болып шықты.

Сол кезде отарлық саясаттың айқын көрінісі деп қабылдауға тұрарлық тағы бір топономикалық атауды ежелгі қазақ жерінен кездестірдік. Ол Борисовка елді мекені болып шықты. Бұл бір жер жанаты болса керек, себебі Борисовтан кеңестік шенеуніктер 79 адамнан тұратын үлкен «жемісті» тауыпты. Ұлттық құрамы мен санаттары жөнінен ерекшелігін ескере отырып, осы елді мекеннен сайлау құқынан айырылған азаматтар туралы мәліметті толықтай бергенді жөн көрдік. Кісі еңбегін пайдаланғандар: Апалков Майбани, Арагинов Сергей, Апалыков Николай, Архипов Алексей, Роганов, Пиренщенков Михайл , Черномордин Петр, Атамәтұлы Анарбай. Саудагерлер:

Аманбекұлы Жұмабек, Арынұлы Ержігіт, Шиялин Закир, Қарабайұлы Бажабай, Жарқымбайұлы Нияз, Жағалов Алексей, Жағалова Райса, Жағалиева Мария, Жағалиев Виктор, Зорбайұлы Иманды, Зорбайұлы Исад, Барибенов Виладим, Кандивиров Петр, Қазықапұлы Талшыбай, Қадірбайұлы Ерімбай, Қазықбайұлы Жалмұрат, Қамалиев Василий, Хамбаров Михайл, Каспирок Иван, Калесников, Каленинков, Матрапұлы Оспан, Маметұлы Иса, Нұржанұлы Еркеш, Саятұлы Жүсіп, Сайтұлы Шатаспан, Талыпұлы Талып, Құдиярұлы Құнанбай. Кулактар: Роганов Андрей, Ругадинұлы Эдрис, Елешлятов Евгений, Поллениев Иван, Белченков Егор, Гулиев Жинияр, Еракин Павел, Егоров Григорий, Егоров Владимир, Егоров Михаил, Ильян Александр, Нестиренко Петр, Негадейқызы Набижба, Н астаренко Александр, Панкратов Александр, Рашко Иван, Тыротиев Тимофей, Тыротиев Василий, Шурсинұлы Василий, Чернова Александра, Кратков Василий. Сотталғандар: Биреннер З.Л, Бандорьев Федор, Бондаренко Мартилий, Басетик Андрей, Васелиева Алла, Береток Василий, Шегериян Агрепян, Шалобиян Вас, Зайтдинұлы Соқия, Зотов Михайл, Лебедев Дмитрий, Лехин Михайл, Мелшиясик Юсуп, Титашенко Михайл, Естирименишкий, Щендикин Степан, Никелияшов Николай, Рендиренко Алексей, Турогалиев Василий -- дін қызметкері, Нанкова Елизавета -дін қызметкері.

12-ауыл. Ішкі Ыйқан кеңесінен 56 азамат сайлау құқынан айырылыпты, олардың 34-нің не себептен айырылғаны көрсетілген. Бұл азаматтардың бәрі де қазақтар. Бұлардың арасынан 27 азамат бай, кісі күшін пайдаланды деген айыппен сайлау құқынан айырылса, қалған 7 азаматқа «молда», «бай», «қазы», «саудагер», «кулак» болды деген айыппен жазаға ұшыратқан [12].

Келесі аты, номері көрсетілмеген ауылдың 34 тұрғынын жергілікті биліктің өкілдері мынадай себептермен сайлау құқынан айырыпты:

Жүсіпұлы Әбдіқадырды, Халықұлы Зәкірді, Шырұлы Токтанды, Омарұлы Муса, Аташұлы Абдылланы, Әбдіпаттақұлы Қаһанды, Аташұлы Зияшты, Сайымжанұлы Сүлейманды, Нарұлы Ыйбрайымды, Пеметұлы Өтені, Аташұлы Жолдашты, Абдыллаұлы Шарапты «бай, кісі күшін пайдаланған», деп, келесі кезектегі Мұқамбайұлы Нышанды - бай, қазы, кісі күшінен пайдаланған деп, Қазымұратұлы Ташпайдан бастап, Таспайұлы Қазақбайды, Темірбекұлы Тұрسمетті, Ырысбайұлы Ырسمетті, Аташұлы Ергешті, Назарұлы Үсенді, Насанұлы Акберденді, Әбдоллаұлы Ныйзакты, Мүтәліпұлы Патшаны, Назарұлы Хасанды, Әубәкірұлы Әбдіқадырды, Сейітұлы Намырды – бай, кісі еңбегін пайдаланған деп, Қадірәлі Әбдіраданы Молда болғаны үшін, Нәдірұлы Әубәкірді бай, кісі күшінен пайдаланғаны үшін, Руашовты --- аудагер болғаны үшін, Үмберұлын бай кулактығы үшін, Киюканов — сотталып еркі алынып, жер аударылған, Үмбетұлы Ботабай байдың баласы, кісі еңбегін пайдаланған, Өмірәліұлы Серәлі Шаян ауданынан қашқан, саудагер, Байжанұлы Аятжан бай–кулактың баласы болғаны үшін сайлау құқынан айырыпты [13].

Қортынды: XX ғасырдың 20-30-жылдары Гурьев уезі мен Оңтүстік Қазақстан облысының құрамында болған Түркістан ауданында Совет

үкіметінің пәрменімен азаматтарды сайлау құқынан айыру үшін жасақталған тізімдерді сараптай келе бірқатар мәліметтерді анықтадық. Біріншіден, азаматтарды сайлау құқынан айыру шаралары Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Түркістан ауданы мен еліміздің батысындағы Гурьев уезінде үкімет ұйымдары тарапынан ешқандай ымыраға келместен аса қатыгездікпен жүргізілген. Сайлау құқынан айырылған Гурьев уезі азаматтарын еш жерге жұмысқа алмаған, өмір сүріп отырған пәтерлеріне шығарғаны өз алдына, балаларын мектептер мен басқа оқу орындарынан аластаған. Екіншіден, Түркістан ауданы елді мекендерінде сайлау құқынан айырылған азаматтардың әртүрлі ұлттардан тұрғандығы ерекше байқалды. Топырағы құнарлы, жері суға бай қазақтың жерін сол 30- жылдардың өзінде өзге ұлт өкілдерінің иемденіп алғаны көрініп тұр. Бұл әрине, патша үкіметінің отарлық саясатының көрінісі еді. Мәселен, Борисовка атты елді мекеннен 79 азаматтың сайлау құқын шектепті. Тізімге назар аударсақ, оның ішінде жоқ емес ұлт жоқ екен. Кісі еңбегін пайдаланатындар, саудагерлер, кулактардың басым көпшілігі орыс ұлтының өкілдері де бірен саран қазақтар молдалық құрғаны үшін сайлау құқынан айырылыпты. Жалпы, тізімдерді салыстырып қарағанда ерекше көзге түсетін жайт: Гурьев уезінде жергілікті билік азаматтарды Түркістан ауданына қарағанда көбірек жәбірлеген. Уездің жергілікті билігінің өкілдері азаматтарды сайлау құқынан айыру үшін адам баласының ойына келмейтін санаттарды ойлап тауып, соларды жаңағы адамдарға таңып отырған. Мысалы, Гурьев уезінде 20-30 жылдары Атырау облыстық мемлекеттік архивіндегі № № 2,3 қорларындағы «Сайлау құқығынан айырылғандар» деп аталатын тізімдерге: кулак-аткамінерлер, байқанаушылар, заңсыз табыспен өмір сүретіндер, бұрынғы офицерлер, алашордашылар, көтеріліске қатысқандар, ақсақалдар, кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихатшылар, тәуелді халықты құлдықта ұстағандар, молдалар, қажылар, сопылар, қазыреттер, азаншылар, поптар, священниктер, псаломшылар, қасапшылар, алыпсатарлар, сыбырлағыштар, психикалық аурулар және т.б. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, ешкімге пайдасынан басқа зәредей зияны жоқ ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар және сыбырлағыштар, бірнеше әйелі бар еркектер сияқты экзотикалық тұрғыдағы адамдар сайлау құқығынан айыруға ұшырады. Ал Түркістан ауданында небәрі азаматтардың 7-8 санаты ғана сайлау құқынан айыру шараларына іліккен. Түркістан ауданы бойынша сайлау құқынан айырылғандардың екі тізіміндегі 779 азаматтың басым көпшілігі « кісі күшін пайдаланғандар» мен байлар болып шықты. Арасында «халықтың қанын сорған», « датқаның баласы» деген сияқты Гурьев уезінде жоқ санаттар кездеседі. Соған қарағанда Түркістан ауданы халқының көпшілігі егін және бау бақша шаруашылығымен айналысқан болуы керек. Сондықтан шаруашылықтың бұл түріне жер иелерінің өздерінің әлдері жетпей кісі еңбегін жалдауы айтпаса да түсінікті.

Әдебиеттер:

1. Федорова Наталия Анатольевна. Лишenci 1920-х годов: советское сословие отверженных // Журнал исследований социальной политики. — 2007. — Т. 5, вып. 4. — ISSN 1727-0634.
2. Цветков В. Ж. Белый террор — преступление или наказание? Эволюция судебно-правовых норм ответственности за государственные преступления в законодательстве белых правительств в 1917—1922 гг.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17.
4. Выборы в Советы по РСФСР в 1927г. М: «Власть Советов», 1928.-216 С.
5. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Издательство политической литературы, 1989. 502 С.
6. Государственный архив Атырауской области. Фонд №3, опись №4, дело №3.
7. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 16стр
8. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 21стр
9. ГААО. Фонд №3, опись №4, дело №3, 32стр
10. Туркестанский районный Совет депутатов трудящихся. Фонд № 35, опись №1, дело № 6.
11. Туркестанский районный Совет депутатов трудящихся. Фонд № 35, опись №1, дело № 6.
12. Список лишенных Туркестанского района 1934-1935 года, Фонд № 35, опись №2, дело № 5.
13. Список лишенных Туркестанского района 1934-1935 года, Фонд № 35, опись №2, дело № 5.

References:

1. Fedorova Nataliya Anatolevna. Lishency 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverzhenykh // Zhurnal issledovaniy socialnoj politiki. — 2007. — T. 5, vyp. 4. — ISSN 1727-0634.
2. Cvetkov V. Zh. Belyj terror — prestuplenie ili nakazanie? Evolyuciya sudebno-pravovykh norm otvetstvennosti za gosudarstvennye prestupleniya v zakonodatelstve belykh pravitelstv v 1917—1922 gg.
3. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoy istorii (RGASPI). F. 17.
4. Vyborny v Sovety po RSFSR v 1927g. M.: «Vlast Sovetov», 1928.-216 S.
5. Dokumenty svidetelstvuyut: Iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizacii. 1927-1932. Pod red. V.P. Danilova i dr. M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1989. 502 S.
6. Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti. Fond №3, opis №4, delo №3
7. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 16str
8. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 21str
9. GAAO. Fond №3, opis №4, delo №3, 32str
10. Turkestanskij rajonnyj Sovet deputatov trudyashihsy. Fond № 35, opis №1, delo № 6.
11. Turkestanskij rajonnyj Sovet deputatov trudyashihsy. Fond № 35, opis №1, delo № 6.
12. Spisok lishennykh Turkestanskogo rajona 1934-1935 goda, Fond № 35, opis №2, delo № 5.
13. Spisok lishennykh Turkestanskogo rajona 1934-1935 goda, Fond № 35, opis №2, delo № 5.